

Ministerie van Infrastructuur
en Waterstaat

*"Te denken en ten volle
te leven zijn hetzelfde"*

Hannah Arendt Podium

Uitnodiging tot
schrijven!

Inhoud

Voorwoord	3
Uitnodiging tot schrijven!	4
Reflectie op de inzendingen - Schrijven is nadenken, over burgerlijke ongehoorzaamheid bijvoorbeeld	5
Inzendingen:	
Op de virtuele ontdekkingstocht - Jacqueline Klutman (RWS)	13
Wat te doen - Martin Walraven (IenW)	14
Quarantaine - Warner van Hattem (IenW)	15
Dansen op de vulkaan - Eline Attema (VWS)	16
Cadeau - Christine Hanswijk (RWS)	18
Taboe - anoniem	19
Je keek te ver - Karen de Boer (IenW)	20
Een duurzamer Nederland begint bij ons zelf - Willem Cijssouw (RWS)	22
Ontvrijd - Warner van Hattem (IenW)	23
Opgavegericht samenwerken in een normatieve context - Anne-Marie Buis (BZK) en Robert van Hennik	24
Diplomaat en medemens - Caroline Wiedenhof (BuZa)	27
Expressiehonger - Esther Blaauw (IenW)	28

Voorwoord

Het Hannah Arendt Podium is in 2017 opgericht en biedt een mentale vrijplaats binnen de rijksoverheid. Rond alles wat het podium organiseert staat de denkende mens centraal. De mens die in alle vrijheid zijn of haar gedachten laat gaan over maatschappij, normen en waarden, dilemma's en oplossingen, muzen en demonen. Het enige dat het podium van deelnemers verlangt is respect voor de mening en het wereldbeeld van de ander. Want de vrijheid om een mening te hebben brengt verplichtingen met zich mee: wat je voor jezelf verlangt mag je een ander niet ontnemen. Dit alles in een veilige omgeving waar vertrouwen, betrokkenheid en integriteit de voedingsbodem voor 'het goede gesprek' creëren.

Politiek denker Hannah Arendt schreef onder andere het essay 'De Vrijheid Om Vrij te zijn', waarin ze de strijd om individuele vrijheid beschrijft als ook de gevaren die deze vrijheid bedreigen. Arendt spooft in al haar boeken mensen aan zelf na te denken en niet klakkeloos meningen en oordelen van anderen over te nemen, ongeacht waar je je op de politieke of maatschappelijke ladder bevindt. Daarnaast hoopt ze dat het zelf nadenken tot handelen in de publieke ruimte als gevolg heeft. 'In de publieke ruimte kunnen mensen elkaar als gelijken ontmoeten, zich uitspreken en tonen wat ze waard zijn. De openbaarheid van het politieke leven garandeert de vrijheid. Zolang een gezonde publieke ruimte bestaat, kan de creativiteit van mensen tot volle wasdom komen en in deze ruimte zichtbaar worden. - HA' En dat is precies waar het podium een bijdrage aan wil leveren.

In een ander werk, *The Human Condition*, spreekt Arendt onder andere over 'amor mundi', liefde voor de wereld. Een liefde die als gevolg van de verschikkingen van de tweede wereldoorlog pas in de laatste jaren van haar leven een plek in haar hart kreeg. Binnen het podium proberen we deze liefde voor de wereld tot uitdrukking te laten komen door een grote diversiteit aan wereldbeelden een podium te bieden en er met elkaar in gesprek over te gaan.

Elke rijksambtenaar is welkom om een bijeenkomst bij te wonen of er invulling aan te geven. Het podium vertoont films en het geeft ruimte aan collega's om de waan van de dag achter zich te laten en de verdieping op te zoeken. Het geeft ook ruimte aan emoties. Niet zelden roert een film tot tranen of wordt er na afloop intens gediscussieerd. En dat is helemaal goed en soms zelfs fijn na een inspannende werkdag waarin geregeld gevoelens en gedachten onderdrukt worden.

In mei 2020 nodigde het podium rijksambtenaren uit om de eigen gedachten over gemeenschapszin, verantwoordelijkheid en het gevoel van zingeving dat je als mens en rijksambtenaar ervaart op papier te zetten. Met of zonder Hannah Arendt's gedachtegoed in het achterhoofd. Elf collega's gaven hieraan gehoor en hun 'gestolde gedachten' vullen deze bundel. De bundel is aangevuld met een reflectie van initiatiefnemer Erik Pool op de inzendingen.

Dompel jezelf onder in de woorden en wereldbeelden van een aantal collega's en stel jezelf de vraag: wat vind ik hiervan, wat is mijn mening, hoe zie ik mijn rol als mens en ambtenaar? Vergeet echter niet dat ook 'nataliteit', geboortelijkheid, een begrip is dat Arendt in het leven heeft geroepen. De geboorte van een mens is in eerste instantie een fysieke gebeurtenis, maar door het denken en handelen dat volgt gaat de mens deel uitmaken van de maatschappij en wordt op die manier opnieuw geboren. En elke keer wanneer de mens in de wereld iets nieuws aanvat is er volgens Arendt sprake van 'nataliteit'. Het zou dus heel goed kunnen dat de schrijvers van deze epistels over vijf jaar er hele andere gedachten op nahouden. Zie ze daarom als een greep uit de tijdgeest.

Esther Blaauw

september 2020

Uitnodiging tot schrijven!

Beste collega,

In kranten, magazines en op sociale media lezen we vrijwel dagelijks dat de tijd waarin we nu leven, een tijd die door het coronavirus wordt gedomineerd en die onze levens een pas op de plaats laat maken, benut zou moeten worden om dat wat scheef staat recht te zetten. Om deze crisis aan te grijpen om onze wereld voor iedereen leefbaar, eerlijk en duurzaam te maken, om te verdiepen wat oppervlakkig is, om te voelen en te ervaren wat ontbreekt en om transities die moeilijk op gang komen een flinke duw in de juiste richting te geven. Samengevat: om nu eindelijk grote, en door veel mensen gewenste veranderingen in gang te zetten. Daarnaast zijn er die de angst uiten dat juist niets zal veranderen, en dat we na deze crisis de draad gewoon weer oppakken en doorgaan alsof er niets gebeurd is. Anderen denken weer dat sommige zaken wel degelijk zullen veranderen, maar dat we als maatschappij geen echt grote bewegingen gaan maken en dat de aloude mechanismen die onze levens sturen en in bedwang houden in stand blijven.

Waar bevind jij je in dit palet van overpeinzingen? Hoe zie jij je rol in de toekomst die je wenst of voorziet? En wat heb je voor die rol nodig van je directe (werk) omgeving, de politiek en de samenleving?

Het Hannah Arendt podium nodigt je uit om aan de hand van Arendt's denken de eigen gedachten over gemeenschapszin, verantwoordelijkheid en het gevoel van zingeving dat je als mens en rijksambtenaar ervaart, op papier te zetten. Een A4-tje voldoet.

Stuur deze overpeinzing hiernaartoe, zodat we over de meest aansprekende en/of prikkelende epistels tijdens het podium van juni van gedachten kunnen wisselen. Uiterste inleverdatum is maandag 1 juni. We plaatsen in ieder geval alle overdenkingen op intranet, en zullen er in een bericht naar verwijzen.

Ter inspiratie:

- [Arendt's plek in de Stanford Encyclopedia of Philosophy.](#)
- [Liefde en Leiderschap* van DP directeur Erik Pool \(vanaf pagina 181: Hannah Arendt: Een inspirerend politiek denker\)](#)
- [Het interview dat Günter Gaus in 1964 met Hannah Arendt had. Dit interview is tevens het onderwerp van het eerstvolgende podium op donderdag 14 mei.](#)

Dus kruip in de pen! Wij, Karen de Boer, Erik Pool en Esther Blaauw, kijken uit naar alle eigen, wijze en vooral vrije gedachten, en verheugen ons op een digitale 'tussenruimte' in juni waarin we graag met je in gesprek gaan.

Voor de digitale bijeenkomst in juni ontvang je nog een uitnodiging. En stuur deze uitnodiging vooral door!

Wil je deze uitnodigingen niet meer ontvangen? Laat het mij weten, dan haal ik je naam van de verzendlijst af.

* Deze link is alleen door IenW-ers te openen, het (digitale) boek is op te vragen bij [bij esther.blaauw@minienw.nl](mailto:esther.blaauw@minienw.nl)

Hannah Arendt Podium

Schrijven is nadenken, over burgerlijke ongehoorzaamheid bijvoorbeeld

Hannah Arendt als inspiratiebron voor betekenisvolle reflecties

*'Deze menselijkheid, die in de gesprekken der
vriendschap werkelijkheid wordt, noemden de Grieken
'philanthropia', een 'liefde tot mensen', die zich toont
in de bereidheid om met mensen de wereld te delen.'*

Hannah Arendt

ordent
begrijpen
verdiept
verheldert

Het geldt vast niet voor iedereen die schrijft, maar de Duits-Amerikaanse politiek denker Hannah Arendt (1906-1975) was er duidelijk over: ze schreef veel maar niet voor anderen en ook niet om invloed uit te oefenen. Ze schreef uitsluitend voor zichzelf. Om te begrijpen. 'Wezenlijk voor mij is: ik moet begrijpen. Hierbij hoort voor mij ook het schrijven. Het schrijven is onderdeel van het proces van het begrijpen'. Dat vertelt ze op 28 oktober 1964 aan Günter Gaus tijdens een interview dat op YouTube terug te zien is. Voor wie haar wil leren kennen is dit gesprek van een uur goed bestede tijd (<https://www.youtube.com/watch?v=dsoImQfVsO4>).

Schrijft u niet voor invloed, wil Gaus weten? 'Nu vraagt u mij naar het effect', begint Arendt. 'Dat is, als ik even ironisch mag zijn, een mannelijke vraag.' Pardon? 'Mannen willen altijd verschrikkelijk graag invloed hebben, maar voor mij is dat eerder bijkomstig.' Hier word ik zelf op mijn nummer gezet. Dat doet Hannah Arendt voortdurend met mij als ik haar lees. Ik schrijf geregeld - artikelen, notities, boeken zelfs. Waarom? Omdat ik dat een fijne bezigheid vind. En omdat het me helpt om goed na te denken want schrijvend ben ik even weg uit de dynamiek van leven en werk. Ik ervaar dan wat Arendt vertelt: het formuleren van weloverwogen zinnen ordent, verheldert, verdiept. Het doet me begrijpen, brengt me op nieuwe gedachten, stimuleert mijn denken. Je kunt ook zeggen: schrijven is voor mij een techniek om te studeren, een methode voor bezinning en een training in denken. En het heeft ook een meditatieve uitwerking op me: ik word er rustig van.

Tot zover trekken Arendt en ik samen op. Maar ik wil wat ik schrijf toch ook graag publiceren omdat, inderdaad, ik wél hoop op effect. Ik hoop dat met mijn schrijfsels een lezer bijvoorbeeld even aan het denken wordt gezet. Wilde Arendt dat echt niet? Misschien komt een lezer tot een ander inzicht, raakt hij of zij gemotiveerd om iets te gaan ondernemen, een besluit te nemen dat lastig ligt, een plan te trekken dat bevrediging geeft. Of misschien raakt iemand geïnspireerd, zoals een lezer van mijn boek *'Aanwijzingen voor het goede leven'* die me zojuist een whatsappje stuurde om te reageren op een bepaalde passage. Dat hele boek staat vol met gedachten die, inderdaad, aanwijzingen kunnen zijn voor lezers die willen werken aan een goed leven. Typisch mannelijk, houd Arendt me voor, een boek schrijven met aanwijzingen voor anderen. Het is effectbejag, ergens op uit zijn. Ik ben daar inderdaad mee bezig als ik non-fictie schrijf. 'Wil ik invloed hebben?', vraagt Arendt zich hardop af? 'Neen, ik wil begrijpen', is haar korte en krachtige respons de vraag van Gaus.

Maatschappelijk effect

Al was ze er misschien niet op uit, haar werk had wel degelijk effect. Ze heeft niet alleen mij geraakt maar velen met mij. De verkoop van haar boeken hield in de VS gelijke tred met de opkomst van Trump. Hij won de verkiezingen, zij voerde de Amazon-boekenlijst aan. Ze zag vijftig jaar geleden de mechanismen al die nu onder Trump optreden. Ze zou het vast niet erg gevonden hebben dat haar boeken goed verkochten

toen Trump aan de macht kwam. Want al zei ze niet uit te zijn op effect, ze benadrukt in haar werk het belang van politieke actie. Ze afficheert zichzelf als een politiek denker, niet als filosoof, omdat ze de betekenis van haar denkwerk dus wel degelijk zocht in de doorwerking naar de samenleving.

Ze maakte begin jaren zestig furore met verslagen in The New Yorker van het Eichmann-proces in Jeruzalem, de nazi-bureaucraat die geen verantwoordelijkheid nam voor zijn eigen denken en doen. Hij probeerde zijn verantwoordelijkheid te ontlopen door zich, zoals zovelen dat deden, te verschuilen achter zijn functie en taak. Hij was een radartje, vervulde zijn plicht. Hij deed wat hem werd opgedragen. En overigens, dit is niet onbelangrijk: plichtbesef kunnen we best als een deugd opvatten. Inderdaad, zou Arendt kunnen zeggen, maar nooit als enig motief om te handelen. Denk altijd - altijd! - zelf goed na voordat je handelt. Ben je het er mee eens? Wil je de plicht op je nemen? Sta je op het punt te gaan handelen in lijn met wat je goed dunkt? Kun je en wil je verantwoordelijkheid nemen voor wat je doet en voor de gevolgen daarvan? Blijf je daar op aanspreekbaar en ben je ook bereid daar vanuit een persoonlijke betrokkenheid verantwoording over af te leggen?

Misschien was Arendt dus niet helemaal eerlijk toen ze ontkende effect te willen hebben. Ze stelde scherp dat filosofen denkers zijn die zich terugtrekken. Politiek denkers daarentegen willen zich manifesteren in het politieke discours, in het maatschappelijk debat. En dáár was ze zelf eigenlijk voortdurend op uit.

Dat wordt in gesprek met Gaus ook wel duidelijk: ze appelleert met haar werk en haar hele zijn aan onze verantwoordelijkheid voor elkaar, voor de gemeenschap, voor ons samen leven. Ze wil actie, handeling, en vindt uitspreken belangrijk, hecht aan opkomen voor recht en waarheid.

Intiem op afstand

Dat boeiende gesprek tussen haar en Gaus hebben we in de vroege zomer van 2020 met enkele tientallen IenW-collega's in alle rust bekeken. Dat deden we tijdens de eerste online-sessie in corona-tijd van het Hannah Arendt Podium. Thuis klikten we allemaal gelijktijdig op de link. Terwijl we keken ervoer ik in die gecoördineerde handeling een onverwacht gevoel van 'samen kijken' - een beetje het bioscoopgevoel dat ik in corona-tijd zo node miste. Zonder fysiek samen te zijn had ik toch het besef van een virtuele tussenruimte, een gemeenschappelijk gebied waarin we als kijkers vertoefde. Er was een onzichtbare verbinding tussen de huiskamers en de privé-werkplekken van waaruit we YouTube aanklikten.

Dat werkte misschien wel door, deze gezamenlijkheid, in het nagesprek: een Webex-ontmoeting met persoonlijke reflecties. We haalden gedachten terug die Arendt met Gaus bespreekt. Iedereen pikte er een fragment uit. Of een woord. Of een associatie die op gang was gekomen. Het was heerlijk zo minutieus en vol aandacht een gesprek te analyseren en tot je te laten doordringen. Heerlijk in ons oppie thuis en toch

aanspreekbaar verantwoordelijkheid

verheldert persoonlijke betrokkenheid

verheldert

samen. De deelnemers toonden zich na afloop dan ook opgetogen over de kwaliteit van dit digitale samenzijn, de diepgang, de rust en ruimte voor eindelijk weer eens wat reflectie in een tijd die voor veel van de collega's onrustig en vreemd is.

En de interesse voor Arendts werk was gegroeid. 'Ik had me nog nooit zo in haar werk verdiept maar ik ga meer van haar lezen', zei een collega van Buitenlandse Zaken die nota bene vanuit de Verenigde Staten meedeed. Corona creëert soms ook een voordeeltje. Het vinden van tijd en het verzamelen van concentratie om 'weer eens stil te staan', zoals iemand dat verwoordde, is precies wat we ooit hoopten te bereiken met dit Hannah Arendt Podium. En dit is in zekere zin ook waartoe Arendt in haar publicaties oproept, al schreef ze dus niet vanwege dit type effecten. Toch was ze eigenlijk veel activistischer dan ze ons soms wil doen geloven.

Politieke actie

In een prachtige verzamelbundel Het waagstuk van de politiek - waar overigens ook het gesprek met Gaus in Nederlandse vertaling integraal in is opgenomen, en waaruit ik citeer - problematiseert ze de vraag of het voldoende is dat je je uitspreekt als er iets mis is in politiek of samenleving. Dat doet ze aan de hand van twee krachtige praktijkvoorbeelden.

reflecties een spiegel

anders kijken
weer eens stil te staan

Onder de titel Liegen in de politiek staat ze hier stil bij de Pantagon Papers die laten zien dat de Amerikaanse overheid al jaren wist dat de Vietnam-oorlog een hopeloze zaak was en tóch is doorgegaan met het sturen van militairen. Duizenden Amerikaanse jongens stierven jarenlang niet voor de goede zaak maar voor een hopeloze kwestie. In de film The Post van Steven Spielberg wordt dit verhaal verteld vanuit het perspectief van The Washington Post die dit 'geheim' openbaarde ondanks de tegenwerking van de autoriteiten die bij de hoogste rechters publicatie probeerden tegen te houden.

In het andere essay Het waagstuk van de politiek problematiseert Arendt het verschil tussen gewetensbezwaarden en burgerlijk ongehoorzamen. Opnieuw is zij met haar werk voor mij persoonlijk een spiegel. Ik ben gewetensbezwaarde en heb dienst geweigerd. Op die manier, stelt Arendt, onttrek je je eigenlijk aan het gesprek over je keus. 'Het geweten is onpolitiek. Het is in eerste instantie niet geïnteresseerd in de wereld waar het kwaad gepleegd wordt of in de gevolgen van het kwaad voor de toekomst van de wereld.' Met je gewetensbezwaar trek je je terug achter de muren van het onaantastbare, individuele geweten en maak je je immuun voor echte interactie met de mensen om je heen. De burgerlijk ongehoorzame daarentegen overtreedt de wet, handelt, komt in actie voor wat hij of zij het algemeen belang noemt, of een rechtvaardiger wereld. Door burgerlijk ongehoorzaam te zijn manifesteer je je in de samenleving en maak je je ook gevoelig voor kritiek, voor weerstand, kun je zelfs opgepakt worden en vervolgd.

Arendt reflecties laten me anders kijken naar de protestbeweging 'viruswaanzin' en naar de burgerlijk ongehoorzame boeren. Ik heb een aversie tegen mensen die zich boven de wet plaatsen of menen zich aan de regels te mogen onttrekken. Daar kom ik nu mee in botsing. Protesteren mag en moet en moedig ik aan, maar bewust de wet overtreden gaat me te ver. Toch? Ahum, zegt Arendt, mag ik je er op wijzen dat uit te voeren alléén omdat het een opdracht is, niet ophoudt bij het proces tegen Eichmann? Niet ophoudt bij de muren van het kantoor? Niet bedoeld is als selectief toepasbaar idee maar algemene geldigheid heeft?

Potverdorie: ze maakt het me niet gemakkelijk. Ik ben het namelijk hartgrondig met haar eens. Dat is geen lichtzinnige uitspraak. Ik heb uit overtuiging met collega's in 2017 het podium gestart waar we haar naam aan hebben verbonden. Dat is niet voor niks en ook niet zomaar tot stand gekomen. We hebben ons grondig verdiept in Arendts werk en ons zelfs verplaatst in haar denken. Ik heb de afgelopen jaren ook verschillende lezingen en workshops over haar werk verzorgd en ben me in toenemende mate thuis gaan voelen bij haar manier van denken, haar wijze van redeneren, haar maatschappijkritische opvattingen. En misschien komt het juist dáárdoor dat ik nu niet eenvoudig kan zeggen dat ik het op dit punt van de burgerlijke ongehoorzaamheid eenvoudigweg oneens ben met haar. Dat is te gemakkelijk gezegd misschien wel, bijna een act van onnadenkendheid.

Klimaatactivisme

Terwijl ik schrijf aan dit artikel, is onze zoon Jeroen met zijn vriendin Karolina een weekje bij ons te gast. Ze zijn professionele filmmakers. Ze maken geëngageerde producties en documentaires, zijn begaan met de wereld en hebben een vrienden- en kenniskring die getekend is door de globalisering, zowel qua internationale spreiding als qua thematiek waar zij in geïnteresseerd zijn. Jeroen leest vanochtend een artikel in The Guardian, vertelt hij als ik vraag wat hij doet. 'Over extinction rebellion, een internationale beweging van burgerlijk ongehoorzame mensen', legt hij me uit. 'Jongeren vooral, die zich zorgen maken over het klimaat. Vrienden zijn daar bij betrokken en doen mee'.

Ik weet er te weinig van en zoek op het internet naar meer informatie. Ik vind bij 'extinction rebellion' een gesprek in Het Parool (4 augustus 2020) met Bas Breet, een jongeman van 19 die toelicht waarom het tijd is voor burgerlijke ongehoorzaamheid. Hij vertelt over de blokkade van de Stadhouderskade vorig jaar, in Amsterdam. 'Kritiek bij zo'n actie is onvermijdelijk', weet hij. 'Maar we hebben alle 'brave' dingen al geprobeerd – petities, brieven → sturen, legale demonstraties – en onze tijd raakt op. Ik → geloof dat we op een punt zijn gekomen dat vreedzame, burgerlijke ongehoorzaamheid nodig is. We zitten midden in een klimaatcrisis: de luxe om neutraal of passief te zijn kunnen we ons niet meer veroorloven.'

Misschien heeft Arendt gelijk en komt er een keer een moment waarop je niet langer aan de zijlijn kunt staan,

kritisch en met protest, en is het je plicht ook in politieke zin in actie te komen als het belang van de zaak te gewichtig is om te laten lopen. Misschien hebben Bas en zijn kompanen gelijk en is van alle onderwerpen die we kunnen verzinnen klimaat wel het ultieme onderwerp om je niet alleen druk over te maken maar ook om in actie te komen. In actie binnen het publieke domein wel te verstaan, waardoor het politiek wordt. En waardoor je je, zoals Arendt in al haar werk beklemtoont, verantwoordelijk maakt voor de kwaliteit van samen leven.

kwaliteit
samen leven
gevoelig
punt
verantwoordelijk

Dat punt raakt me steeds weer: je inzetten voor de kwaliteit van samen leven. Ondanks het individualisme dat ook voor mijn generatie op de opvoeding een groot stempel heeft gedrukt, is er bij velen het besef dat we het samen moeten rooien op deze wereld. We hebben elkaar nodig, niet alleen voor onze politieke en sociale projecten maar ook voor ons mentale welbevinden.

Uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het Sociaal Cultureel Planbureau blijkt steeds weer dat een grote meerderheid van de Nederlanders zich het meest druk maakt om de manier waarop we met elkaar omgaan. Het staat al jaren als zorgpunt op de eerste plaats. In die zin raakt Arendt met haar filosofische werk een gevoelig punt. En ze maakt die gevoeligheid af door te stellen dat iedereen in dit opzicht een taak heeft, een actieve taak, die onmiddellijk politiek wordt zodra je dat omzet in een handeling of een daad van verzet. Ze wil graag dat we zelf goed nadenken, de diepte zoeken, om vervolgens als zelfdenkend wezen verantwoordelijkheid te kunnen nemen voor ons samen leven. Politiek is de zorg om en voor elkaar. Daar zou iedereen een bijdrage aan moeten leveren, hoe klein ook.

Tijdens de bijeenkomsten van het Hannah Arendt Podium proberen we in diverse formules en settings passende vormen te vinden voor deze aandacht voor elkaar, voor ons werk en voor IenW als werkgemeenschap. Nadat we het interview hadden bekeken en er met elkaar over hadden doorgesproken, nodigden we de deelnemers uit de pen ter hand te nemen en op een A4 (of iets meer, of iets minder) enkele gedachten eens uit te werken. We vroegen hen aan de hand van Hannah Arendts denken de eigen gedachten over gezamenlijke zinnelijkheid, verantwoordelijkheid en het gevoel van zingeving dat je als mens en rijksambtenaar ervaart, op papier te zetten. Wie weet zouden we op die manier kunnen ervaren wat Arendt ervaart: beter begrijpen door te schrijven. Dat leverde een tiental geschriften op die elk op een eigen manier een kernpunt van Arendts denken laten zien.

Quarantaine en veel meer

De coronatijd wordt wellicht het meest gekenmerkt door de sociale afzondering. Het was - voor het eerst in ons bestaan - onveilig om geliefden, collega's en bekenden op te zoeken, te begroeten en nabij te zijn. Thuisquarantaine werd niet alleen een begrip, maar ook een realiteit voor duizenden. De terugtrekking in onze eigen domicilie is als beweging tegengesteld aan wat Arendt niet alleen bepleit maar ook als een kernpunt van ons menszijn beschouwt. Warner van Hattem vatte dat in het gedicht 'Quarantaine'. In het tweede gedicht van zijn hand, 'Ontvrijd', raakt hij hetzelfde punt op een andere manier. In het laatste couplet staat: Buiten raakt mij / Ons allemaal / Buiten maakt opnieuw / Buitens normaal. Dat is precies wat Arendt onder woorden heeft gebracht: buiten raakt mij. Wie niet onder de mensen komt, bestaat niet, heeft geen identiteit, is een niemand. We willen allemaal een iemand zijn en moeten om die reden gezien worden door de ander. Het is een grondverlangen van (welhaast) alle mensen.

Jacqueline Klutman koos ook voor de dichtvorm om haar gevoelens over deze tijd te uiten, in het bijzonder de vrijheid die ze ervaart doordat 'RWS 2020 TPAW ineens een feit is'. We hoeven niet meer de file in, op weg naar kantoor, maar kunnen de tijd gebruiken om een rondje te lopen. 'Zo nu en dan knoop ik een praatje aan. / Voor 15 maart moest alles veel sneller gaan.' Klutman verwoordt het gevoel dat velen herkennen: e vertraging in corona-tijd doordat we het jachtige van de woon-werk-reis even niet hoefden doorstaan.

eigen gedachten kernpunt

ervaren
beter begrijpen
door te schrijven

Elke dag meer rust door minder reizen. En ze filosofeert losjes over de tijdsbeleving van toen, nu en straks als ze schrijft: Gisteren is er niet, / Wat je morgen ziet, / Creëer je door acties van vandaag. Dit is Hannah Arendt ten voeten uit: je kunt elke dag opnieuw beginnen en iets creëren dat er voorheen nog niet was. Ze noemt dat nataliteit, geboortelijkheid, en is volgens Arendt kenmerkend voor het scheppende karakter van de mens.

De vraag die zich daarbij opdringt en ook in coronatijd markant wordt gesteld: wat te doen? Het is de titel van de inzending van Martin Walraven. Hij wijst erop dat de covid-19-pandemie 'de kwetsbaarheid en ongelijkheid van het mondiale voedselsysteem' heeft blootgelegd. En tegelijkertijd zijn er pleidooien ten faveure van het huidige systeem omdat dit nodig is alle monden van eten te voorzien. Walraven weet niet waar de wereld goed aan doet, maar één ding is hoe dan ook goed: in dialoog gaan over dit type keuzes. Hij bepleit dezelfde zaak als Arendt: samen spreken. Dat is in haar visie een vorm van handelen, van positie kiezen. En dat

gesprek, die dialoog, is hét instrument dat mensen moeten inzetten om de diversiteit van opinies en perspectieven recht te doen en gezamenlijk een uitweg te vinden.

In zekere zin zijn we allemaal door corona geweest op de kwetsbaarheden van ons bestaan, van onze manieren van doen. 'Dansen op de rand van de vulkaan', noemt Eline Attema dat in haar korte beschouwing over deze tijd. 'Buiten was het heerlijk stil, maar binnen heerste grote chaos. Hoe ga je twee kinderen ineens thuis les geven cq ervoor zorgen dat ze aan het werk gaan in combi met je eigen werk dat zich plots 100% digitaal afspeelt?'. Het is velen overkomen, 'maar dit waren slechts de kleine dingen en beslommingen, van de kleine mens', schrijft ze relaterend in het perspectief van de grote problemen die covid 19 veroorzaakte in de economie, het sociale leven, de gezondheidszorg. 'De spontaniteit van het leven kwam tot stilstand', schrijft Attema treffend. Het vanzelfsprekende was weg, over alles moest nagedacht worden. Er zat een rem op precies die kwaliteit van mensen die Arendt zo belangrijk vindt: het vernieuwende, het scheppende, opgeroepen in de omgang met elkaar. Maar tegelijkertijd is dat nu juist ook waar het volgens Attema op aankomt: een nieuwe weg te vinden om weg te komen bij de borrelende vulkaan. Ze is bang dat het gewone leven weer zijn loop zal nemen. Ze is bang, niet voor de verandering maar voor het gebrek daaraan. Ze is bang dat we wachten en niets anders doen dan 'verder dansen op de rand van de vulkaan'.

Een andere inzender - die in deze bundel liever anoniem blijft - wijst erop dat de mensen zelf eigenlijk hun eigen vulkaan zijn. 'Het is net als bij de konijntjes die Myxomatose krijgen. Een virusuitbraak betekent dat je met teveel bent', citeert zij met instemming een viroloog die ze in Tegenlicht zag spreken. Op het werk spreekt zij zich niet zo gemakkelijk uit voor deze redenering. Overbevolking is een taboe, ervaart zij, waarover zij binnen het ministerie niet vrij kan spreken. Een twee-kind-politiek vindt ze redelijk en passend bij de draagkracht van die ene aardbol waar we 'er al vijf van nodig hebben om geen schade aan de natuur te veroorzaken'. En waarom is 'kolonisatie van Mars' een wereldvreemd idee, vraagt ze zich af, terwijl ze duidelijk maakt er niet alleen over te dromen maar er ook serieus werk van maakt met een groep geïnteresseerden. Deze collega toont zich in haar bijdrage met haar eigenzinnige standpunten een vrijdenker die zegt wat ze wil zeggen. Hannah Arendt zou dat à priori een sterk vertrekpunt vinden, maar zou de logica van de redenering wel willen onderzoeken. Kloppen de argumenten? Ze zou het, denk ik, vooral jammer vinden dat de anonimiteit blijkbaar nog nodig is om zich te beschermen tegen de vijandigheid van collega's. Want waar zou een mens bang voor moeten zijn als hij of zij zich uitspreekt? Is de gemeenschap waarin zij werkt niet veilig genoeg voor een heel eigen idee, een autonome gedachte, een bijzonder project?

Annemarie Buis en Robert van Hennik kiezen voor hun bijdrage een hele andere invalshoek, wat al direct zichtbaar is in de titel: 'Opgavegerichte samenwerking in een normatieve context'. Wat verborgen blijft in de

tekst maar uit een gesprek met Buis bleek, is dat zij en Van Hennik liefdepartners zijn en voor deze inzending voor het eerst zijn gaan samenwerken. 'We moesten in dialoog en hebben het stuk geschreven dankzij een voortdurend onderling gesprek', vertelde Buis. Beide kenschetsen de huidige tijd als een 'tussentijd' die te vergelijken valt met de 'tussenruimte' waarover Arendt spreekt als zij wijst op wat er gebeurt in een gesprek of dialoog. Door ons uit te spreken en naar elkaar te luisteren, wordt de ruimte tussen mensen ingevuld door gezamenlijke actie, en niet door toe-eigening. Buis en Van Hennik zien de overheid potentieel als 'een dialogisch orgaan' dat in staat is niet alleen te presteren en resultaten te boeken, maar ook 'relationele verantwoordelijkheid' op zich kan nemen. Werkers in bureaucratische systemen hebben 'discretionele ruimte', of zouden dat moeten hebben, waarbinnen ze zich met een 'kritische en reflexieve omgang' verhouden tot de normen en waarden die 'gelden' in de organisatie waar zij werken. In hun doorwrochte denklijn komen ze uit bij een nieuw ambtelijk vakmanschap waar leren een wezenlijk onderdeel van is en waarin mensen handelen 'in overeenstemming met morele en existentiële waarden'. Het is een echo van Arendts pleidooi om, in navolging van Socrates, gewetensvol te blijven handelen en vanuit de eigen autonome denkwereld aan te voelen of de handeling slechts het opvolgen van een opdracht is (of het uitvoeren van een taak, het volbrengen van een plicht, het gehoorzamen van een bevel), dan wel dat het tevens een actie is waarin de persoon samenvalt met zichzelf en niet vervreemdt van wie hij werkelijk is of wil zijn. Het belang van de existentiële grondslag van

professioneel handelen is pregnant zichtbaar in tijden van crisis, als mensen niet gewoon kunnen doen wat ze altijd al deden maar gedwongen worden na te denken over wat ze 'eigenlijk' doen.

dialogoog
ruimte
samenleven
gesprek

Willem Cijssouw laat zien waar deze crisis hem op wijst: de noodzaak tot verduurzaming van de wereld. 'Ik hoef niemand uit te leggen dat onze wereld enorme veranderingen nodig heeft'. Misschien hoeft dat inderdaad niet, maar in gesprek gaan over dit punt en ontdekken dat, uiteraard, niet iedereen dit vindt, is nog steeds een wezenlijke stap. Hoe dan ook neemt hij als individuele ambtenaar de handschoen op en wil met het hele departement in de actiestand om de energietransitie verder te helpen. 'Start vandaag' zegt Cijssouw, waarin we de kracht van de nataliteit herkennen die Arendt ons aandraagt. Dat je moet beginnen als je iets wilt bereiken zonder te kunnen uittekenen hoe de toekomst vorm zal krijgen, is een denkstap die Arendt aan onze nataliteit verbindt. Dat is immers hét springende punt bij elke handeling: deze brengt een keten van nieuwe gevolgen op gang waarvan het onmogelijk is te voorzien wat dat precies zal zijn. Dáárom is het soms zo moeilijk een besluit te nemen of een project te starten of een verandering te entameren: je hebt geen idee wat de effecten uiteindelijk zullen zijn, terwijl je wel verantwoordelijkheid wilt en moet nemen voor de handelingen die jijzelf voltrok. Dat is het avontuur van ons mens-zijn, leert Arendt ons.

Precies daarom is het zo belangrijk met elkaar in gesprek te blijven, zodat iedereen aanspreekbaar blijft op wat er gebeurt en iedereen ook kan blijven leren van gemaakte fouten of verkeerde beslissingen.

Caroline Wiedenhof brengt als medewerker van Buitenlandse Zaken het perspectief van de oorlog in en constateert dat het in crisistijden zo ongelooflijk moeilijk is om goed te handelen. Maar een eigen richtsnoer klinkt er toch nog doorheen als ze schrijft dat ze 'stil valt als mensen 'honderd procent zeker' weten dat het virus een georganiseerde aanval is op onze grondrechten' en dat ze 'meeleeft met naarstig zoekende wetenschappers die tot allesweter worden gebombardeerd'.

Maar de crisis kan ook een moment van stilte en bezinning inluiden, zoals Karen de Boer beschrijft. De drang naar buiten, 'extravert te zijn', uitte zich in het schrijven van artikelen, maar er was ook de noodzaak om naar binnen te keren, 'een behoefte om te verdwijnen in mijn eigen gedachten en wereld'. Dat kreeg vorm in het wandelen door de duinen, wat een trage tred veronderstelt en associeert met de 'vrijplaats voor trage vragen' die wat De Boer betreft het hart raakt van het Hannah Arendt Podium.

De organisator van het podium, Esther Blaauw, voegt daar in haar tekstbijdrage aan toe wat de waarde van kunst kan zijn, en meer in het bijzonder van het scheppen van kunst. Het is, zoals het schrijven dat voor De Boer is, een manier om bij jezelf te blijven. 'In een wereld waar globalisering ons reduceert tot

consumenten, waar de inzet van kunstmatige intelligentie steeds vaker van ons verlangt ons 'mens zijn' te definiëren en waar de politiek steeds moeilijker te begrijpen is, zijn de kunsten een middel om jezelf niet te verliezen. Sterker nog, ze zijn een middel om jezelf te vinden en te laten zien.'

Tenslotte de vriendschap

In teksten, in kunstzinnige uitingen en ook in het spreken, kunnen wij mensen te voorschijn komen. Dan kunnen wij onszelf laten zien aan anderen met wie wij samen leven. Zo worden we mens, krijgen we identiteit. Dat is de grote oproep van Arendt: word mens, kom vanuit je binnenste naar buiten en ontmoet de ander.

Samen zijn we verantwoordelijk voor de ruimte waarin we samenleven. Die ruimte moeten we zorgvuldig gebruiken voor dialoog en gesprek. Al sprekend kunnen we dan onze verschillen erkennen en benutten voor een afspraak, een samenwerkingsproject, een politieke inzet die uit is op een beter samenspel van verantwoordelijke burgers die het goede met elkaar voor hebben. Corona dwong ons te rade te gaan bij onszelf, maar eigenlijk zou dat een goede gewoonte moeten zijn. Deze crisis zet, zoals elke crisis doet, de verhoudingen op scherp. We zien dat economische ongelijkheid, honger, oorlog en waterproblemen zich concentreren in bepaalde gebieden of steeds samenkomen bij bepaalde groepen mensen. 'De duivel schijnt op één hoop', was de bijpassende uitdrukking uit mijn jeugd die suggereerde dat de mens een speelbal is tussen kwade krachten en

handelen
spreken
identiteit
actief leven
vriendschap

goede geesten. Het leven is oneerlijk, kunnen we berustend zeggen en het er bij laten zitten. Maar we kunnen ook blijven zien en blijven uitspreken dat een ongelijke verdeling van kansen en problemen geen onveranderlijke natuurwet is maar een wetmatigheid wordt die mensen zelf in stand houden als we er niets tegen ondernemen.

Dit is waar politiek, neutraal geformuleerd, over gaat: over samen leven, over het debat daaromtrent en over het maken van plannen om te werken aan het goede leven voor iedereen. Hannah Arendt vertelt ons in alle toonaarden dat wij politieke dieren zijn, mensen die het samen met anderen moeten zien te rooien. Dat is geen neutraal vraagstuk, maar een eervolle taak waarin ons mens zijn op het spel staat. Laten we spreken, handelen en een actief leven leiden. En daarbij de vriendschap tot inzet maken. Want vrienden gunnen elkaar het beste, altijd, onder alle omstandigheden.

Erik Pool, 1 september 2020

Valdivilla (Santo Stefano Belbo), Italië

Hannah Arendt
(1906 - 1975)

Op de virtuele ontdekkingstocht

Ineens is RWS 2020 TPAW een feit.
Geen gepieker meer voor de kast,
of stapvoets in de file,
als ik naar Utrecht rijd.

Ik sta op en wandel met de hond.
Ik kijk veel meer in de omgeving rond.
Zo nu en dan knoop ik een praatje aan.
Voor 15 maart, moest alles veel sneller gaan.

Vandaag het is RWS 2020,
ooit las ik het op papier.
Contact loopt via skype, email, telefoon en huisdier
De rugzak van het werk, eerder zo gewoon
valt op de stoel uit de toon.
Ergens rond 15 maart afgedaan
Ik hoef niet meer op weg te gaan.

Van de kamer, naar de keuken, de camper en
villa kakelbont
Afwisselende werkruimte en met de hond lopen
Het houdt mij gezond

Ik kijk iedere dag met een frisse blik naar voren
Roep je het oude op, voel je je misschien verloren.
Ogen en oren, nemen dan in het nu niets waar
Dus maal ik bonen voor de perculator koffie
en zet de laptop met de headset startklaar.
Af en toe hapert de techniek en krijg je niet alles mee
Het werkt verder prima, ik ben zeer tevree

Contacten met collega's, het houdt mij op de been
Misschien nog meer dan voorheen

Gisteren is er niet,
Wat je morgen ziet,
Creëer je door acties van vandaag
Mijn glas water bevat nog een laag
Dus ga ik met kr8 aan de slag
Benieuwd naar deze nieuwe dag

Jacqueline Klutman (RWS)

Wat te doen

Ruim een eeuw geleden schreef Lenin een pamflet onder de titel 'Wat te doen?'. Het boek kreeg van Lenin de vorm van een concrete strategie voor een volgens strikte lijnen georganiseerde machtsgreep, onderdeel van de 'klassenstrijd' tussen arbeiders en kapitaal. Anno 2020 dringt de vraag 'wat te doen?' zich opnieuw op. Niet zozeer om de macht te grijpen, maar om onze samenleving opnieuw vorm te geven. De coronacrisis heeft onze manier van leven op zijn kop gezet. Wat te doen als deze crisis voorbij is? De uitnodiging tot schrijven tot deze bespiegeling suggereert dat we dan recht kunnen zetten wat scheef staat. Dat klinkt aantrekkelijk. Helaas zijn we het er met zijn allen niet over eens wat er dan precies scheef staat.

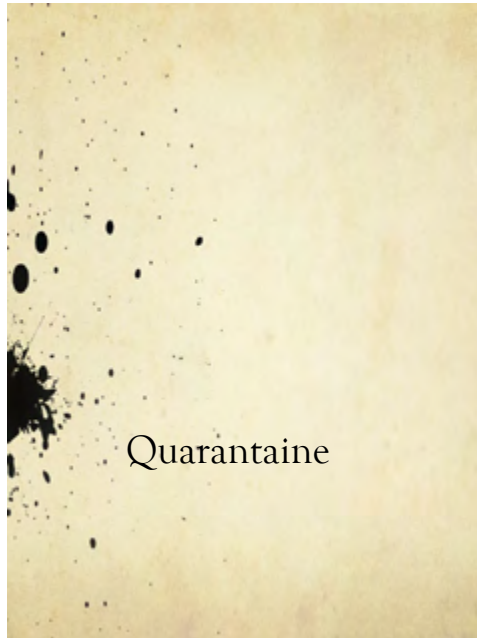
Een voorbeeld: In de Volkskrant van 9 mei staat een bericht onder de kop 'Slepen met voedsel is onhoudbaar'. "De covid-19-pandemie heeft in enkele weken tijd de kwetsbaarheid en ongelijkheid van het mondiale voedselsysteem blootgelegd. Op de akkers aan de ene kant van de wereld rotten de aardbeien weg omdat er geen seizoenskrachten of afzetmarkten meer zijn, aan de andere kant van de wereld dreigen tekorten omdat voedsel de landsgrenzen niet meer over komt. (...) En dat terwijl er in de wereld ruim voldoende voedsel is." In het artikel wordt gepleit voor kleinschalige en gediversificeerde landbouw, want die blijkt het veerkrachtigst te zijn. De NRC van een paar dagen later (14 mei) komt met een opiniestuk 'De landbouw moet juist verder intensiveren'. "(Lokaal en biologisch voedsel) zijn luxeproducten voor rijke westerlingen die het zich kunnen veroorloven". De schrijvers stellen dat het model van zelfvoorzienende en lokale landbouw ontzettend inefficiënt is en dat er dus juist behoefte is aan een verder geïntensiveerde landbouw.

Wat te doen en sterker nog, wat te geloven? Als we het al niet eens kunnen worden over wat er scheef staat, hoe kunnen we dan bepalen wat we moeten doen? De verleiding is groot om niets te doen en de Grote Niemand (Arendt, 1963) het te laten regelen. Want, zo stelt Arendt, "het in het wezen van het totalitaire machtsapparaat en misschien wel in de aard van elke bureaucratie ligt, mensen tot functionarissen en raderen in het administratieve drijfwerk te degraderen en hen op die manier van hun menselijkheid te beroven". Volgens Erik Pool (2018) maakt zij daarmee duidelijk dat functionarissen, systemen of organisaties niet aanspreekbaar zijn. Dat kunnen alleen mensen zijn. Maar zodra die verscholen raken (of zich verschuilen, MW) achter taken, functies, afspraken of andere abstracties, ontstaat er een 'Grote Niemand', een soort onzichtbare hand die ervoor zorgt dat er allerlei zaken tot stand komen, misschien we zonder dat iemand dat wil.

Het antwoord op de vraag 'wat te doen?' ligt wat mij betreft dan ook in het zichtbaar maken en houden van mensen. Het zijn namelijk altijd mensen die beslissingen nemen om iets te doen of te laten. Het lijkt mij juist om ons als mensen in dialoog die beslissingen te laten nemen en om ons, eveneens in dialoog, verantwoording over die genomen beslissingen te laten afleggen. Wij kunnen elkaar wakker houden opdat wij niet, in een soort droomtoestand van routines en gewoonten, terugglijden naar het leven zoals het was voor de coronacrisis.

Wat te doen? Laten we daarover spreken met elkaar.

Martin Walraven (IenW)

Quarantaine

Thuis te leven
Thuis kwartier
Thuis vertoeven
Thuis' manier

Thuis aan 't werk
Thuis scholier
Thuis uit eten
Thuis aan 't bier

Thuis gelukkig
Thuis met vier
Thuis is samen
Thuis is hier

Warner van Hattem (IenW)

Dansen op de rand van de vulkaan

Februari 2020. In Noord-Italië was het Corona-virus net uitgebroken. Steeds meer mensen werden ziek, maar de ernstige gevolgen en vele doden waren op dat moment nog niet bekend. Ik ging met mijn gezin een paar dagen naar Rome. De trip naar de eeuwige stad stond al lang gepland. In Rome was niets aan de hand. De Tiber stroomde traag door de stad, het Colosseum stond in al zijn pracht naast het Forum en de vele toeristen waren overal. Toch werd de stad, naarmate de berichten over het onbekende virus toenamen, leger en leger. Geen reden tot zorgen, in Nederland was het virus immers nog niet losgebroken.

Maar bij aankomst op Schiphol hoorden we dat patiënt nul, in Loon op Zand, net was ontdekt. Daarna ging het snel, heel snel. Vol verbijstering zat ik te kijken naar het nieuws waarin de lockdown van Italië werd afgekondigd. Lege straten, lege winkels, lege scholen, mensen opgesloten in huis. Ik keek naar mijn lief en zei - heerlijk naïef- dat ik blij was dat het hier niet het

geval was.... Twee weken later zaten we in dezelfde situatie en gingen plots alle scholen dicht en kon je niet meer naar het werk. Nederland ging intelligent op slot.

Dat bracht buiten veel rust. Plotseling hoorde ik de vogels op de raarste momenten van de dag weer fluiten, ik hoorde het ruisen van de blaadjes in de bomen, ik hoorde geen auto's, geen kinderen op straat. Mensen zaten in huis en deden hun werk, kinderen waren binnen met school bezig en er heerste stilte. Geen winkels open, geen musea, geen restaurants of cafeetjes om gezellig te lunchen en koffie te drinken. Miste ik het? Nou, tot mijn verbazing niet echt.

Buiten was het heerlijk stil, maar binnen heerste grote chaos. Hoe ga je 2 kinderen ineens thuis les geven cq ervoor zorgen dat ze aan het werk gaan in combi met je eigen werk dat zich plots 100% digitaal afspeelt? Hoe ga je ervoor zorgen dat de koelkast gevuld wordt als een bezoek aan de supermarkt ineens een soort

hordenloop wordt? Hoe ga ik voor mijn oude ouders - die doodsbang zijn- zorgen, als ik niet bij ze mag? Hoe moet ik me eigenlijk bewegen op straat als ik afstand van mijn medemens moet houden? Moet ik met een boog om iemand heen lopen? Alle normale en vanzelfsprekende dingen leverden plotseling gewetensvragen op. En dat was vermoeiend. De spontaniteit van het leven kwam ook tot stilstand.

Maar dit waren slechts de kleine dingen en beslommingen, van de kleine mens. Na de eerste twee weken werd de grote impact van de lockdown en het tot stilstand komen van de economie en samenleving me pas goed duidelijk. Vliegtuigen aan de grond, fabrieken dicht, zzp-ers die geen cent meer verdienden, zorginstellingen die overstelpt werden met patiënten, te weinig IC bedden. En niet alleen in Nederland, maar wereldwijd. De economische motor stond stil. Hoe zou dat het leven veranderen de komende tijd?

Voordat ik daar goed en wel over na kon denken, kwamen er berichten van diverse kanten over het positieve effect van de crisis (never waste a good crisis...): mensen kwamen helemaal tot rust, de CO2 uitstoot verminderde zienderogen, de lucht was schoner, de Himalaya was plotseling zichtbaar van grote afstand, het water in Venetië glashelder. Blijkbaar was het voor het milieu heel goed, deze crisis. De prachtige planeet aarde, die we met zijn allen aardig aan het verpesten zijn, kwam plotseling tot zijn recht. Mensen werden zich ineens meer en meer bewust van de desastreuze effecten van hun consumentengedrag. Maar, zou dat een blijvend effect zijn?

De vraag drong zich in diverse media op: kunnen we het tij nu keren en de transities en klimaatveranderingen die zo nodig zijn nu wél voor elkaar brengen, met zijn allen? We stonden immers de afgelopen decennia te dansen op de rand van de vulkaan.

Deze vraag houdt de gemoederen bezig. Althans bij mij wel, maar niet bij iedereen. Nu het leven in mei 2020 zijn gang weer neemt, de restaurants en terrassen open gaan, de kinderen weer parttime naar school gaan en de vliegtuigen weer vliegen lijkt de sense of urgency om nu écht wat te gaan doen alweer verdwenen. De economie moet overeind gehouden worden, de werkloosheid in toom gehouden en dat vraagt geld en offers. Offers ten koste van het milieu en het klimaat?

Ik ben bang van wel. Ik denk niet dat er grote, blijvende veranderingen komen door de Corona-crisis. De keuzes die gemaakt worden in de overheid en de maatschappij getuigen daar immers niet van. Schiphol mag blijven groeien, CO2 belasting voor de vervuiler wordt uitgesteld, bezuinigingen gaan voor duurzaamheid. Men praat alweer over verre vliegvakanties, nieuwe kleren, de huizenprijzen blijven onveranderd hoog. Hoezo veranderingen?

En ik zelf? Ga ik zelf dingen heel anders doen? In alle eerlijkheid een moeilijke vraag. Als ik mijn vaste rondje ren door het mooie park achter mijn huis en de natuur zie die zijn best doet om op zijn allermooist te zijn in deze Corona-lente en ik me laat inspireren door de prachtige natuur dan wil ik er alles aan doen om deze mooie wereld te verbeteren. Maar de realiteit is weerbarstig... Echte grote veranderingen moeten in gezamenlijkheid, ze kunnen klein beginnen maar hebben doorzettingsmacht op wereldniveau nodig. En die zie ik nog te weinig. Dus we wachten af en dansen verder op de rand van de vulkaan.

Eline Attema (VWS)

Cadeau

Laat ik voorop stellen dat wat ik ga zeggen los staat van vreselijk lijden door Corona, verlies van mensen, banen en bedrijven. En dat ik heel blij ben dat ik dat niet heb hoeven meemaken.
Dat ik een tuin heb, niet alleen woon. En dat ik mij bewust ben dat dat misschien de reden is dat ik Corona ook een cadeau vind.

Voor de natuur was het een cadeau, even verlost van de mens. De lente ontplofte zowat of had ik meer oog voor de wereld om mij heen. Ik heb erg genoten.

De enorme creativiteit die los kwam !WAUW!

Creatief in het uiten van respect en liefde voor anderen. In aandacht en medeleven voor mensen.

Creatief in het oplossen van problemen. Iets wat eerst niet kon, nu in nood, wel.

Pro-duct-in-no-va-tie voor medische problemen. Bedrijfjes die het roer 360 graden omgooien om te overleven.

Ludieke, prachtige acties die in tijden van angst en onzekerheid, plezier, ontspanning en verbondenheid brachten.

De mooie bewustwordingen die gedeeld werden.

Ik dacht in het begin dat het niet anders kan dan dat er wat gaat veranderen...bewuster en rustiger leven, meer in contact en met respect voor de natuur en met elkaar.

Het kan niet anders, dacht ik, dan dat er meer mensen zijn die door deze verplichte pas op de plaats, het inzicht zouden krijgen dat het anders moet. Dat ze hebben mogen ervaren hoe het anders kan, dat het anders kan.

Ik zag de crisis als een grote mogelijkheid. Wij krijgen een kans van het leven om te veranderen.

Nu vraag ik mij dat af. Ik ben het contact met dat gevoel van mogelijkheden, kansen aan het kwijt raken, want het leven is weer meer als eerst. De nood lijkt te verdwijnen.

Aan de ene kant vind ik dat heel fijn, er mag weer meer. Ik ben ook rustiger, het leven voelt weer vertrouwt, zoals het was.

Maar de andere kant ervan. Is de reden om te veranderen nu ook weg, nu de nood er bijna niet meer lijkt te zijn?

Klopt dat, voel ik dat goed? Of is dat alleen mijn gevoel.

Hebben we dan een tweede en langere 'opsluiting' nodig om echt te veranderen of zijn er nu al wel genoeg mensen, zodat de verandering er toch komt? Is nood nodig om dingen echt te veranderen?

Ik hoop dat de crisis door genoeg mensen wordt gezien als een cadeau om te veranderen.

Als een kans.

C. Hanswijk (RWS)

In het programma Tegenlicht was er een viroloog die zei: 'Het is net als bij de konijntjes die Myxomatose krijgen. Een virusuitbraak betekent dat je met teveel bent.' Als bioloog (specialisatie milieukunde) kan ik mij in dit standpunt vinden. Als ambtenaar houd ik tot nu toe mijn mond erover omdat dit al snel als een foute manier van denken wordt bestempeld. Associaties met de holocaust zijn mij niet vreemd, hoewel ik nog geen logisch verband heb kunnen ontdekken. Ook buiten het werk merk ik dat het helaas nog steeds een taboe is om het over bevolkingsgroei te hebben. Voor links denkenden omdat milieuproblemen altijd samen zijn op te lossen. Voor rechts denkenden omdat milieuproblemen niet bestaan en omdat het Gods wil is om je zoveel mogelijk voort te planten.

Voor de duidelijkheid: Ik ben voor de transitie naar duurzaamheid en werk hier graag aan mee. De Corona-crisis zou deze transitie kunnen versnellen. Zoals Hannah Arendt zegt: 'De verbeelding stelt ons in staat om de onmiddellijkheid en de subjectiviteit van onze oordelen te overstijgen, en deze op die manier naar een hoger plan te brengen.' En we hebben nu omhoog kunnen kijken naar de blauwe lucht zonder smog en vliegtuigstrepen... We kunnen misschien vanaf nu vol inzetten op de transitie naar een duurzame samenleving. We investeren in de groene economie en onze gezondheid in plaats van toenemende koopkracht. Maar als de wereldbevolking blijft groeien zullen er niet alleen virusuitbraken blijven komen. Ook de vervuiling, grondstofuitputting en klimaatverandering zullen niet te stoppen zijn.

Ik vraag me af of door de Corona-crisis het taboe op het bespreken van de overbevolking zal veranderen. We hebben immers ook om ons heen gekeken en het

rustige straatbeeld en de ruimte in de supermarkt beleefd en wat mij betreft daarvan genoten. Zou het niet fijn zijn als we die ruimte altijd zouden hebben? Maar hutje mutje in een winkelstraat lopen went al gauw weer en minder kinderen krijgen is iets van de lange termijn en vergt ofwel een diepe overtuiging dan wel een wet.

Mijn persoonlijke rol die ik hierin zie is dat ik nooit meer dan twee biologische kinderen heb willen krijgen. (Gezien mijn leeftijd verwacht ik dat dit zonder moeite precies gaat lukken.) Ervan uitgaand dat vader en moeder sterfelijk zijn en dat sommige mensen geen kinderen willen krijgen of overlijden voordat het zover is, zou het de goede kant op moeten gaan als iedereen zich dit zou voornemen. Maar dat is natuurlijk niet zo. En het lijkt me onwaarschijnlijk dat er in Nederland, Europa en in het grootste deel van de rest van de wereld een twee-kind politiek, zoals er in China een-kind politiek was, zal komen. Ik zou daar wel voor zijn, maar vorm nog geen meerderheid. De meeste mensen vinden de vrijheid van voortplanting, het geloof in God en de hoop op een toekomst waarin je kinderen je onderhouden belangrijker.

Dus we groeien waarschijnlijk voorlopig door in aantal, met af en toe een dipje door een of ander extra hardnekkig virus of extra grote bosbrand, overstroming, hongersnood of vergiftiging. Het is begrijpelijk dat we Corona-maatregelen invoeren die de symptomen bestrijden, maar jammer dat we het onderliggende probleem niet oplossen om meer ellende in de toekomst te voorkomen.

Anoniem

Over de kunst wat je zoekt in het hier te vinden en de durf om 'Oef oef oef' te zeggen

Voor Hannah Arendt was schrijven een deel van het begrijpen. Schrijven en spreken stonden voor haar gelijk aan handelen. Door je te uiten, verschijn je als mens in de publieke ruimte, in de openbaarheid. Daarom vind ik het mooi om daags na de derde verjaardag van het Hannah Arendt Podium met elkaar te spreken over de pennenvruchten van 11 collega's, die aan elkaar verschijnen door geschreven te hebben en daar met elkaar over te spreken in onze gedeelde openbare, zij het digitale, ruimte.

Voor mij is het schrijven altijd al, maar in deze periode des te meer, een noodzaak, een uitlaatklep, en inderdaad een manier om te begrijpen. En een manier om op een andere manier in contact te komen met de wereld, dan normaal het geval is. Sinds het moment dat we vanuit huis werken, heb ik een serie artikelen geschreven en gepubliceerd via LinkedIn. Was het delen via social media sinds 2012 een toevoeging op de manieren om contact te onderhouden met collega's, vrienden en bekenden, nu staat het naast al het digitale contact in een ander licht. Het is nooit te voorspellen wat het effect van een bijdrage is en het blijft fijn als een bijdrage 'iets' doet, met trouwe volgers of juist met mensen die ik tot nog toe niet kende.

Naast de behoefte om extravert te zijn en blijven en reacties te ontvangen heb ik daarnaast de afgelopen tijd de beweging naar binnen gemaakt. In een huis waarin we met grote regelmaat met zeven mensen

vertoeven, is het druk en vol energie. De duinen en de zee zijn voor mij dan een broodnodige ontsnappingsmogelijkheid. Als ik naar zee wandel, kom ik tot rust én komt er vaak tekst. Naast de behoefte om te verschijnen voel ik sterk de behoefte om bij tijd en wijle te verdwijnen in mijn eigen gedachten en wereld. Een kant die Hannah Arendt in 'The life of the mind' beschrijft als 'de innerlijke dialoog met jezelf aangaan', de dialoog tussen 'me and myself'. De eerste voorzichtige live contacten met vrienden, hoe fijn ook, doorbraken ook iets nieuws: ik ben in deze periode beter bevriend geraakt met mezelf en mijn denken.

Hoe herkenbaar was dan ook het piepkleine maar prachtige boekje 'Je keek te ver' van Marjoleine de Vos. Het werd me in mei aangereikt door Frits Spits in de Taalstaat. Het kleinood, zoals Spits het boekje noemt, is in april verschenen bij Van Oorschot in de serie Terloops en moet dus geschreven zijn voordat we ons in onze huizen terugtrokken. Deze passage is een wonderlijk treffende samenvatting van de afgelopen tijd. De Vos schrijft:

"Toch, dat is het wonderbaarlijke van lopen, knap je ervan op om naar buiten te gaan. Doordat je lichaam iets doet en niet alleen maar existeert als een pudding op een bureaustoel, doordat je na een poosje vergeet 'waar het droef hart om schreit', niet doordat je het vergeten bent, maar doordat het leven als je loopt steeds hier is. Je hoofd gaat mee natuurlijk en dat weet zich heus wel een weg terug te banen, dat ziet overal aanleiding om te missen. Het is alleen tijdens de wandeling niet steeds de baas" (p. 22).

¹⁾ De Mus

Tjielp tjielp – tjielp tjielp tjielp
tjielp tjielp tjielp – tjielp tjielp
tjielp tjielp tjielp tjielp tjielp tjielp
tjielp tjielp tjielp

Tjielp
etc.

²⁾ Dit artikel is een voor de gelegenheid van het Hannah Arendt Podium van 7 juli uitgebreide versie van mijn gelijknamige artikel op LinkedIn van 6 juni 2020.

En dus wandel ik. In de vroege ochtend voor ik de puddinghouding aanneem, na het eten, of, bij voorkeur, als de zon bijna ondergaat aan zee. Ik voel hoe graag ik het doe en hoe ruim het wordt in mijn hoofd en lijf.

"Er is die sensatie, bij het lopen over het land, van volheid, van schoonheid vaak. Van de eigen nietigheid zeker ook, maar ook van vanzelfsprekendheid. Wie buiten loopt, verwondert zich eerder over het geel van het riet of de zonnevlekken onder een boom, dan over het feit dat het kijkende oog bestaat. Aan zulke dingen denk je dan niet, je wordt je kijken, je blik.

Ik kan blijven citeren uit het boekje, maar ik geef liever een tip. Stap de deur uit en wandel. Kijk. Lees het landschap. Luister tegelijkertijd naar het interview van Frits Spits met Marjoleine de Vos. Het is ontroerend en leerzaam voor een ieder die interviewt of geïnterviewd wordt. Het benam mij letterlijk de adem. De Vos die niet zomaar wat antwoordt, maar in de 12 minuten die het interview duurt vier keer reflecteert op de gestelde vraag: "Dat is een moeilijke keuze". "Alweer zo'n moeilijke vraag, dit wordt een moeizame wandeling". De zorgvuldigheid van Frits Spits die zegt: "Dat blijft zo, ik heb patent op moeilijke vragen, ik verzamel ze, maar ik stap naast u door" en haar daarmee geruststelt, aanmoedigt en haar de mooiste antwoorden ontlokt. De bescheidenheid en bedachtzaamheid van De Vos. Vakmanschap aan beide kanten.

De Vos leest voor en maakt een verwijzing naar het bekende gedicht 'De mus' van Jan Hanlo ¹⁾.

"Tjielp. Tjielp. Tjielp. Hanlo citeren is heel makkelijk voor een mus" en op alweer een moeilijke vraag antwoordt ze, haast als variant op Hanlo: "Oef, oef, oef". Vanwege de 'hevigheden die ze voelt' en de 'onuitdrukbaarheid' van de taal.

Oef, oef, oef. De Vos navolgen blijkt heel moeilijk voor menig interviewer, die geprogrammeerd is om de geïnterviewde in een paar minuten een (niet dé) waarheid te ontfutselen, hem of haar klem te zetten, op jacht naar een primeur, hem of haar te ontmaskeren of te beschimpen omdat hij of zij iets (nog) niet weet. En blijkt minstens zo moeilijk voor menig geïnterviewde, die denkt altijd zonder pauze te moeten antwoorden, die de trage vragen schuwt en het twijfelen vreest.

Dat kan en mag dus ook anders. Misschien is dat wel het belangrijkste wat het Hannah Arendt Podium maakt tot wat het is: een vrijplaats waar trage vragen gesteld mogen worden, waar antwoorden gezocht mogen worden, waar het niet gaat om dé waarheid, maar om het betekenis geven aan onze gedeelde werkelijkheid. Ik hoop dat het nog een lang leven beschoren is. Laten we durven OEF-oef-oefenen.

Karen de Boer (IenW), 15 juni 2020 ²⁾.

Een duurzamer Nederland begint bij ons zelf

Ik hoor de laatste tijd vaak mensen verwachtingen uitspreken voor de maatschappij na corona. Maar ik hoor bijna niemand zeggen wat ze zelf gaan doen. Terwijl we juist onze eigen acties zelf in de hand hebben.

Laten we het daarom eens hebben over wat we gaan doen met en na corona. Want als we alleen praten zonder actie te ondernemen, kunnen we niet anders dan toezien en hopen dat de coronacrisis leidt tot een betere maatschappij. Dan zijn we machteloze toeschouwers. Dat wil niemand. We moeten daarom zelf actie ondernemen om een betere wereld na corona te krijgen. Dat vraagt om twee dingen: een ondernemende overheid en meer verantwoordelijkheid van elke rijksambtenaar.

Dat begint met een proactieve houding. In de afgelopen maanden ontdekten we iets nieuws over onszelf: we zijn veel zelfstandiger dan we denken. We hebben vergaderingen geleid, documenten met inspraak opgesteld, projecten uitgevoerd. Allemaal vanuit huis op onszelf, enkel met digitale communicatie. De afgelopen maanden heeft ons laten zien dat we zo veel meer kunnen dan we denken, als we maar zelf initiatief nemen. Dat komt goed uit, want de uitdaging voor ons is niet mals.

Ik hoef namelijk niemand uit te leggen dat onze wereld enorme veranderingen nodig heeft.

Onze allergrootste opgave is het verduurzamen van onze maatschappij. De grootste resultaten hierin kunnen we halen in de meest vervuilende sector:

de industrie. Wij als rijksambtenaren moeten hier het initiatief voor nemen. Daar is een ondernemende overheid voor nodig, die een actieve industriepolitiek voert. Een overheid die niet alleen faciliteert, maar de regie pakt en ook zelf risicodragend durft te investeren, bijvoorbeeld in energie-infrastructuur. In CO2-transport en -opslag. In waterstofinfrastructuur. In warmte-transportnetten.

Allemaal zaken die perfect door het Ministerie van IenW opgepakt kunnen worden. Dus weg met het idee van een afwachtende en bange overheid! Want zonder een sterke, ondernemende overheid geen sterk bedrijfsleven. Degenen die dit als iets onmogelijks beschouwen wil ik herinneren aan drie maanden geleden, toen iedereen het voor onmogelijk hield dat we allemaal thuis zouden kunnen werken. Dat hebben we toch maar mooi geflikt en nog snel ook.

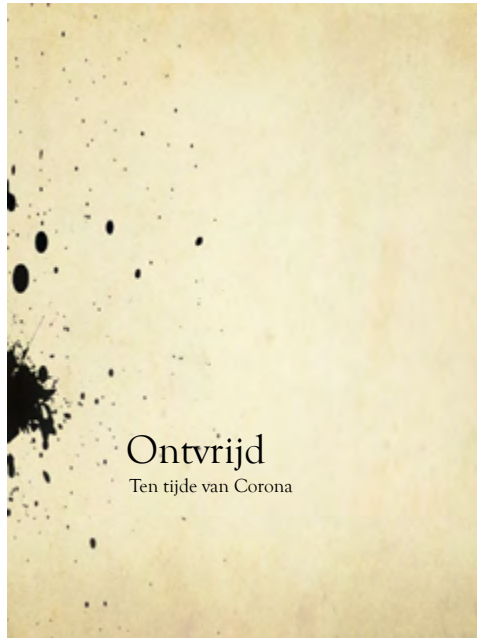
Een sterke, ondernemende overheid is alleen mogelijk met ambtenaren met verantwoordelijkheidsgevoel. Niet alleen verantwoordelijk voor onze eigen afdeling, maar juist voor de overheid als geheel en voor de enorme taak in verduurzaming waar we samen voor staan. Te vaak hoor ik: 'Dat is wel mijn ministerie, maar een andere afdeling is daar verantwoordelijk voor, niet de mijne'. Zo'n houding is vermoeiend. Ik wil het tegenovergestelde horen: 'Ik ben ook onderdeel van het grote geheel. Ik zoek het voor je uit.'

Voor een sterke, ondernemende overheid moeten ambtenaren ook zelfstandig zijn. Pak, met de lessen van de afgelopen maanden, een onderdeel van de

energietransitie op. Ga aan de slag met waterstof, duurzame energie of warmtenetten. In overleg met je leidinggevende is daar altijd ruimte voor. Bouw een portfolio op, een CV waarmee je kunt laten zien: dit heb ik zelf gedaan om mijzelf, mijn werk en de maatschappij te verduurzamen. Start vandaag, zodat je over een jaar kunt zien wat je aan het opbouwen bent, waarmee je over 10 jaar kunt laten zien wat je dankzij corona hebt bereikt. Zodat je over 30 jaar je kleinkinderen erover kunt vertellen.

De coronacrisis laat ons zien hoeveel we als overheid, en als individuele ambtenaren, kunnen bereiken. Het is daarom de uitgelezen situatie om één van de grootste uitdagingen van onze maatschappij op te pakken: het verduurzamen van onze wereld. Door ons werkveld en door het momentum dat corona ons gegeven heeft, zitten we met het Ministerie van IenW precies op de juiste plaats en op het juiste moment om deze grote veranderingen door te voeren. Laten we het daarom nu aanpakken. Niemand kan voorspellen hoe de toekomst eruit zal zien. Maar we kunnen zelf actie ondernemen in het vormen ervan. Laten we daar vandaag nog mee aan de slag gaan.

Willem Cijssouw (RWS)

Ontvrijd

Ten tijde van Corona

Buiten is ziek
Buiten de kwaal
Buiten gaat dood
Buiten wordt schraal

Buiten een mening
Buitens verhaal
Buiten experts
Buitenshuis taal

Buiten dringt binnen
Buiten op schaal
Buiten op beeldscherm
Buiten viraal

Buiten raakt mij
Ons allemaal
Buiten maakt nieuw
Buitens normaal

Warner van Hattem (IenW)

Opgavegericht samenwerken in een normatieve context

“Wij zijn niet alleen in de wereld, wij zijn van de wereld”.

(Arendt.1980:29)

In de tussentijd

Een vleermuis op een markt in China kan de wereldeconomie doen instorten en bijdragen aan de luchtkwaliteit in ons land. De corona-pandemie confronteert ons met het feit dat alles met alles verbonden is in de wereld waarin wij leven. In complexe dynamische systemen kunnen kleine verschillen (in talloze feedback-gestuurde interacties) dramatische effecten hebben op het geheel.

Is de corona-crisis een tijdelijke interruptie in ons bestaan en keren we daarna terug naar het 'oude normaal', of biedt het ons de gelegenheid om vertrouwde levenswijzen grondig te herzien en een 'ander normaal' te creëren? Wij bevinden ons in een tussentijd, stellen de auteurs van deze tekst, waarin bezinning over mogelijkheden van herstel of transformatie het verschil kan maken, dat het verschil maakt dat ertoe doet (Bateson, 1972).

We leven in tijden waarin we vertrouwde handelingswijzen grondig moeten herzien om meerdere dreigende ecologische crises (klimaatopwarming, afname van de biodiversiteit, uitputting van grondstoffen, groeiende ongelijkheid, mondiale spanningen, overproductie en overconsumptie en een ongeremde groei en macht van multinationals) af te wenden. Vertrouwde handelingswijzen, in sociale, economische, politieke, biologische, culturele domeinen, worden ons voorgeschreven vanuit dominante denkwijzen die uitgaan van een vrije markt

waarin efficiency centraal staat. Zelfredzaamheid, maakbaarheid, concurrentie, voortdurende groei, kostenreductie en winstmaximalisatie maken deel uit van dit discours. Vanuit dit denken is verandering beheersbaar; wanneer we actoren en veranderingsprocessen controleren, kunnen we op voorhand voorspelde uitkomsten, realiseren. Handelen onder invloed van deze discourses heeft mogelijk tot welvaartsgroei geleid, maar ook tot alom aanwezige gevoelens van onzekerheid, wantrouwen en een gemis aan invloed en gezamenlijkheid.

Veranderingsprocessen in complexe dynamische systemen zijn niet op voorhand te voorspellen. Hoe meer we controle nastreven, hoe meer invloed aan ons ontglipt. De complexiteit en de vraagstukken van nu vragen om andere benaderingen. De corona-pandemie is misschien het kantelpunt, dat het verschil kan maken dat verschil maakt, dat ertoe doet (Bateson, 1972).

De Markt als meetlat

Ook overheidsorganisaties zijn sterk beïnvloed geraakt door dit discours. De managementprincipes waarmee organisaties sinds de jaren '90 worden bestuurd, en die ons voor een lange tijd arbeidsproductiviteit en welvaart hebben gebracht, zijn doorgedrongen tot de manier waarop de overheid opereert. Als reactie op de bureaucratische traagheid, in-efficiency en inflexibiliteit, zijn overheidsorganisaties zich in de loop der tijd steeds meer als ondernemingen gaan gedragen, waarbij burgers zich verhouden tot de overheid als tot een ondernemende organisatie. De markt fungeert als meetlat (Quene, 2018) bij het leveren van de publieke

waarden. Het principe van efficiëntie krijgt gestalte door met procesbeschrijvingen, prestatie-indicatoren en auditsystemen controle te krijgen op de (financiële) resultaten. De burger is klant van de overheid geworden. Veel burgers vinden het moeilijk hun weg te vinden in de voorzieningen die de verschillende markten bieden (SCP, 2020), en veel van de controlemechanismen hebben ertoe geleid dat de aandacht meer uitgaat naar de beheersing van de processen en de kosten, dan de uiteindelijke kwaliteit van de voorzieningen; de toegevoegde waarde voor de maatschappij.

De overheid als dialogisch orgaan

De taak van de overheid in onze pluriforme democratische rechtsstaat is het dienen van het 'algemeen belang'. De discussie bij de beleidsvorming over hoe bepaald beleid bijdraagt aan het 'algemene belang' voor nu en voor de komende generaties en hoe dat tot stand gebracht wordt, komt bij de vorming van beleid niet of nauwelijks aan bod. De overheid van vandaag is vooral een sturende overheid.

De ambtenaar, als verbindende factor tussen politiek en maatschappij, ontwikkelt beleid, maar is niet altijd bij implementatie en de uitvoering in de praktijk betrokken. En andersom zijn veel relevante partijen niet bij de ontwikkeling van het beleid betrokken. Hoe zien we de overheid als een dialogisch orgaan, dat niet monologisch, maar in samenwerking en afstemming met betrokkenen anticipeert in onvoorspelbare veranderprocessen, die relationele verantwoordelijkheid (Gergen, 1999) neemt voor voorziene en onvoorziene consequenties van dit beleid.

Handelingsbekwaam in een veranderende handelingsruimte

"Wat de mens tot een politiek wezen maakt, is zijn vermogen tot handelen; het stelt hem in staat met zijn gelijken samen te komen, gemeenschappelijk te handelen en naar doeleinden en ondernemingen te streven, die nooit in zijn brein, laat staan in zijn hart, zouden zijn opgekomen, indien hem deze gave was geschonken – op iets nieuws uit te gaan". (Arendt, 1970:100).

Hoe opereert een handelingsbekwame ambtenaar zich dan in de veranderende handelingsruimte van morgen? Wij denken dat de rijksambtenaar van morgen (1) zich richt op de maatschappelijke opgave (2) daarbij professionele ruimte krijgt en neemt (3) transcontextuele leergemeenschappen vormt en (4) relationele verantwoordelijkheid neemt voor systemische processen.

(1) Opgavegericht werken

Bij het 'opgave gericht werken' is de maatschappelijke vraag en de publieke waarde ervan leidend. Instrumenten gericht op beheersbaarheid, meetbaarheid en efficiency zijn dienstbaar aan wat de opgave vraagt. De opgave bepaalt uiteindelijk de rol van de overheid. Het terugdringen van de CO2 uitstoot is een voorbeeld van zo'n maatschappelijke opgave. Een opgave waarin zowel overheid, maatschappelijke organisaties, ondernemingen als burgers een rol hebben. Deze daardoor uiterst complexe opgave wordt nu vooral

als een Haagse hobby van hoogopgeleiden gezien door een groot deel van de samenleving. Burgers voelen weerstand bij het opgelegd krijgen van sociale normen over wat je wel en niet mag eten, als reisbestemming mag kiezen of mag stoken (Steenbekkers en Scholte, 2019). Maar hoe bereik je de grote groep die zo nodig is voor (politieke) steun voor het klimaatbeleid? Hoe gaan burgers het terugdringen van de CO2 uitstoot zien als een algemeen belang? Opgavegericht werken is geen bestuurlijke sinecure want maatschappelijke opgaven gaan vooral over welzijn en welvaart. Daarbij gelden soms tegenstrijdige en vaak botsende belangen en waarden. Deze gaan dwars door de beleidskolommen en verantwoordelijkheidsgebieden van bewindspersonen van overheidsorganisaties heen, en houden geen rekening met de inrichting van organisaties die uitgaan van taakspecialisatie en functiescheidingen. Een ambtenaar die zich inzet voor een maatschappelijke opgave doet dat niet om zijn taakgebied of belang daarin veilig te stellen, maar zoekt vanuit de opgave naar een manier om dit belang invulling te geven, gebruik makend van de speel- of handelingsruimte van en met andere organisaties die de politieke opdracht biedt.

(2) Professionele ruimte van de rijksambtenaar en nieuw ambtelijk vakmanschap

Daar waar de bureaucratische omgeving vooral een meer technisch -instrumentele invulling geeft aan professionaliteit, vraagt de eerder omschreven noodzakelijke handelingsruimte, of ook wel

discretionaire ruimte, om een vermogen tot kritische en reflexieve omgang met de normen en waarden. Dit werpt een nieuw licht op ambtelijk vakmanschap.

Een ambtenaar zal zich moeten kunnen bewegen tussen de eisen die worden gesteld aan het werken voor de overheid en een toenemende autonomie die nodig is om te werken vanuit de opgave. Harry Kunneman (2013) spreekt van een normatieve professionaliteit, die gebaseerd is op de ontwikkeling van reflectieve verbindingen tussen cognitieve inzichten, organisatienormen en morele en existentiële waarden op het niveau van praktische werkprocessen. Volgens hem moeten we nadenken over hoe productiviteit en efficiency kunnen samengaan met moreel commitment en existentiële betekenis. De professional is niet langer overgeleverd aan de eisen van de organisatie, leidinggevende of burger maar is zelf een actieve deelnemer in het krachtenveld, van soms botsende waarden en maakt zelf afwegingen.

"De bewustwording van het krachtenveld van verschillende normen (maatschappelijke, organisatorische, professionele en persoonlijke) (...) waarin de professional zich bevindt en het zoeken naar de juiste rechtvaardigheidsgrond voor het professionele handelen die per situatie kan verschillen en om een afweging (vooraf, tijdens en achteraf) vraagt."

(Humanisme en humaniteit in de 21ste eeuw. Onderzoeksprogramma UvH, 2005-2010).

Bovenstaande definitie gaat nadrukkelijk uit van ook persoonlijke normen die in het spel zijn. In deze context spreken we over een horizontale moraliteit, omdat verticale moraliteit voortkomt uit een hiërarchische situatie waaraan een absolute geldige morele waarheid ten grondslag ligt, die een eenduidig en niet te betwijfelen onderscheid maakt tussen het goede en het kwade (Ewijk & Kunneman 2013). Horizontale moraliteit neemt afstand van deze absolute geldigheidspretenties. Voor de ontwikkeling van horizontale moraliteit is het nodig om het eigen beperkte morele vocabulaire te verrijken door een 'waardige strijd' aan te gaan met andere morele vocabulaires, tradities en praktijken (Kunneman, 2013).

(3) Transcontextuele leergemeenschappen

In de geglobaliseerde complexe dynamische wereld van nu kunnen we de actuele vraagstukken niet meer vanuit één discipline of perspectief benaderen. Een transcontextuele benadering van opgaven impliceert actieve samenwerking met diverse deskundigen, belanghebbenden en betrokkenen bij het maken, implementeren en uitvoeren van beleid. De rijksambtenaar van morgen kan in het proces van beleidsontwikkeling, implementatie en uitvoering een 'transcontextuele' leergemeenschap samenstellen. Deelnemers in de leergemeenschap blijven gedurende de stadia van beleidsontwikkeling, implementatie en uitvoering betrokken en sturen bij waar nodig. Transcontextueel leren is een circulair proces. Deelnemers in de leergemeenschap anticiperen op wat er onverwacht ontstaat,

onderzoeken effecten en consequenties, sturen bij op basis van feedback en reflectie en leren door dit stelselmatig te evalueren hoe zij leren (deutero-leren, Bateson, 1972). De leergemeenschap zelf-organiserend systeem dat zelf leert op basis van vragen over de kwaliteit van samenwerken en productie in overeenstemming met morele en existentiële waarden.

(4) Een ecologisch bewustzijn, relationele verantwoordelijkheid.

Transcontextueel leren vraagt om een nieuw ecologisch bewustzijn, waarin we ons meer bewust zijn van de onderlinge afhankelijkheid tussen verschillende actoren (mensen, dieren, planten, dingen) in verschillende en onlosmakelijk verbonden (biologische, technologische, sociale, economische, politieke, culturele) leefsysteem. Gregory Bateson pionier in de systeemtheorie, sprak van een "Ecology of Mind". Dat we "Mind" en "Nature" als separaat zijn gaan zien is een misverstand met destructieve gevolgen, aldus Bateson (1972,1979). "Mind" en "Nature" vormen een eenheid. "Mind" is dan weten te leven, je weten te verhouden tot de context die jouw manier van bestaan permitteert. Elk levend systeem (dus bijvoorbeeld ook een cel) is gelijktijdig afhankelijk en contribuerend in een groter systeem, netwerk van actoren, de leefwereld die een repertoire van manieren van leven mogelijk maakt. Om dit te kunnen moeten levende systemen een besef ontwikkelen over zowel de eigen wording in het geheel als over de wording van het geheel. Dit is wat we een "ecologisch bewustzijn" kunnen noemen.

De rijksambtenaar en andere deelnemers in de leergemeenschap ontwikkelen op basis van feedback en een besef van 'wording van het geheel'. Zij nemen relationele verantwoordelijkheid voor voorziene en onvoorziene consequenties en de consequenties van de consequenties in de complexe systemen waarin zij opereren.

Conclusie

Kortom, de rijksambtenaar van de toekomst stelt de maatschappelijke opgave centraal, handelt bekwaam binnen een normatieve context, betreft diverse deskundigen, belanghebbenden en betrokkenen in te vormen transcontextuele leergemeenschappen. Deelnemers leren hoe zij leren door te anticiperen in onvoorspelbare veranderprocessen en te reflecteren over samenwerking en productie in overeenstemming met morele en existentiële waarden.

Anne-Marie Buis (BZK) en Robert van Hennik

Diplomaat en medemens

Enkele gedachten over menselijkheid in onzekere tijden

Bij het opruimen van de kast vond ik een bundel essays over mijn ministerie in oorlogstijd. Veel indruk maakte op mij het verhaal dat de Duitse gezant door verdriet overmand werd toen hij de oorlogsverklaring op 10 mei 1940 aan de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken kwam afleveren. Hij hield van Nederland. Met de snikkende man was geen gesprek mogelijk. De minister gaf hem zijn reactie maar mee op een briefje.

Het verhaal geeft een inkijkje in het werk van twee mensen in een afschuwelijke tijd en laat zien hoe genuanceerd de werkelijkheid is. De essaybundel stond vol met dit soort werkverhalen, waarin slimmeriken, gevoeligen, stijveriken en heldhaftigen figureren. Ze leveren een oorlogsverklaring af, redden archieven, verbranden dossiers, brengen de Koningin naar Zeeland, vertrekken, blijven, worden weggestuurd. Ga er maar aan staan.

Ons land is godzijdank nu niet aangevallen door een kwaadwillend leger. Wel leven we in een situatie waarin zekerheden plotseling zijn weggeslagen door iets wat van buitenaf kwam. Makkelijk is het niet om dan je werk te doen. Hoe moet je weten wat je te doen staat? Hoe kun je je werk vanuit thuis het beste doen? Heeft het werk nog wel zin zo? Hoe doe je digitale vergaderingen, hoe werk je samen op afstand, wanneer en hoe ontmoet je elkaar weer? Ik hoorde in de loop van april een luide roep om duidelijke regels en realiseerde me dat ik meer behoefte had aan kennis.

Ik zie met het vieren van de teugels de argwaan tegen de regels toenemen. Ik val stil als mensen 'honderd procent zeker' weten dat het virus een georganiseerde aanval is op onze grondrechten en eisen dat alle maatregelen per direct worden teruggeschroefd. Ik leef mee met naarstig zoekende wetenschappers die tot allesweter worden gebombardeerd.

Vanaf het begin maak ik wekelijks mijn emotionele balans op - zie het als een studie van een menselijke geest. In week drie, vier en vijf staken onzekerheid en verdriet de kop op; in week zes, zeven en acht respectievelijk een doorbraak, inzicht en eerlijkheid. En daarna weer bezorgdheid over de ongelijkheid in de wereld, verontwaardiging over hoge functionarissen die zelf niet doen wat ze van anderen vragen, berusting over het besluit deze zomer niet op vakantie te gaan.

De golven van het gemoed gaan altijd door, als eb en vloed. In mijn thuishok merk ik ze scherper, eerlijker op dan in een 'echt' kantoor. Iets soortgelijks hoor ik ook van collega's. In een professionele omgeving worden gedachtenspinsels en emoties sneller buiten de deur gezet. Dat heeft iets prettigs maar ook iets gevaarlijks.

Want geblokkeerde emoties en gedachten leiden tot irritatie, moeheid, uitputting en uiteindelijk tot ziekte. Ook als dit allemaal onbewust gebeurt.

Ik denk aan de Duitse gezant die niet de positie had om de oorlog tegen te houden maar - misschien ondanks zichzelf - liet zien dat hij van Nederland hield. Beter zo, dan hard en kil, denk ik dan. Een brave ambtenaar én

een mens met een hart. Zijn werkgever kon die complexiteit niet aan en haalde hem dezelfde maand nog van zijn functie.

Dankzij de relatieve isolatie van de coronatijd besef ik meer dan ooit dat een organisatie die ruimte biedt aan alle mogelijkheden van de menselijke psyche - zoals zorgvuldigheid en creativiteit, daadkracht en reflectie, zakelijkheid en gevoel - de voorwaarden schept voor veerkracht en de best denkbare kwaliteit van werk. Laten we trachten al die schakeringen, die tegenstrijdig lijken maar elkaar vooral nodig hebben, met elkaar te verbinden. Juist in deze tijd.

Mijn verbeelding werd aangezet door het verhaal over de Duitse gezant, wat leidde tot het gedicht "Gezant", hier te beluisteren als aflevering 15 van mijn serie #Poëzien, voorgelezen door de Nederlandse ambassadeur in Kazachstan, André Carstens.

Caroline Wiedenhof (BuZa)

Expressiehonger

Afgelopen weekend ben ik met drie vriendinnen wezen picknicken. Aan de waterkant legden we in het gras onze kleden neer en deelden we de meegebrachte lekkernijen met elkaar. Ik ken deze vriendinnen al heel lang. Wij vier vijftigplussers zijn gepokt en gemazeld en zitten nimmer om gesprekstof verlegen. Ook niet deze zomerse namiddag in de Vlaardingse Broekpolder. Een visdiefje hangt boven de sloot naast ons en duikt af toe als een pijl het water in. Vaak zonder succes, maar als het raak is vliegt hij een stukje van ons vandaan om in de lucht de vangst te verorberen. Een voorbijvliegende aalscholver maakt indruk door zijn aparte en zwarte silhouet. Veel verder weg zie ik een buizerd boven de bomen zweven, op zoek naar een prooi. Ik voel de warme zon in mijn rug en grassprietten tegen mijn blote voeten, geniet van de witte wijn, kijk naar de gezichten van mijn vriendinnen en weet: dit is (het goede) leven, dit is waar het om draait.

We zitten 1,5 meter van elkaar vandaan. We zullen wel moeten, willen we onze eigen gezondheid of die van anderen niet in gevaar brengen. Het coronavirus beheerst ook delen van onze gesprekken. We hebben allemaal last van 'huidhonger', willen onze elders wonende kinderen, ouders en vrienden aanraken en vasthouden. "De begroeting met de drie obligate zoenen zal mij een worst wezen, maar het afscheid zonder innige omhelzing, dat valt mij vreselijk zwaar" zegt een vriendin.

Hoe gaan het virus en de maatregelen er omheen onze levens beïnvloeden, vragen wij ons af. We hebben te maken met een nieuwe wet en een overheid die fors de

leiding neemt en wiens handelen diep in onze persoonlijke levens grijpt. Maatregelen, ontstaan uit angst, waar we ons aan moeten houden. En voor hoelang? Wordt dit het nieuwe normaal? Terwijl ik dit schrijf hebben in diverse wereldsteden demonstraties en gewelddadige schermutselingen plaatsgevonden. De sfeer wordt wereldwijd grimmiger. Dat de sfeer grimmiger wordt heeft ook te maken met aangekondigde controles en testen, met videobewaking en politie-ingrijpen en met 'fake news' en complottheorieën. In welke mate raken we zeggenschap over ons dagelijkse leven kwijt? Wat als een nieuw, ontembaar virus zich aandient? Hoe gaan we in de toekomst werken, leren, recreëren en ons verplaatsen? Hoe te communiceren en participeren in deze niet vertrouwde situatie? Vragen die mensen over de hele wereld aan zichzelf en aan de systemen waarin zij leven en werken stellen.

We liggen te doezen op onze picknickkleden en nippen af en toe van onze glazen wijn. Een van mijn vriendinnen pakt een set kaarten tevoorschijn. We hebben dit spel eerder gespeeld. Prikkelende vragen om elkaar nog beter te leren kennen. En dan komt deze vraag voorbij: wat zou je heel graag willen kunnen? We denken alle vier diep na en antwoorden 'een instrument bespelen', 'zingen' en 'dansen'. Op dat moment denk ik al: niemand heeft gezegd 'mijn belastingaangifte goed invullen', 'politiek bedrijven' of 'ruzie maken'. Niemand zei 'beleggen', 'een leger leiden' of 'jagen op groot wild'. Nee, alle vier willen we graag iets kunnen waarmee we ons gevoel, onze emoties kunnen uitdrukken.

Zingen, dansen en muziek maken zijn dingen die je met je lichaam doet, en je brengt ermee wat je diep van binnen voelt tot uitdrukking. Je hebt weinig nodig, slechts je lijf en muziek of een instrument. Het is allemaal binnen handbereik. Publiek is in principe overbodig, het kan gewoon in je eigen huis of directe omgeving. Net zoals bijvoorbeeld tekenen, schilderen, filmen, schrijven, denken, boetseren, fotograferen en wat nog meer.

Ik spreek uit eigen ervaring als ik zeg dat iets uit niets creëren, je lichaam en/of geest als expressiemiddel gebruiken, bevrijdend werkt. En dat dit je ook een zekere vorm van macht geeft. Jij bent de danser en bepaalt de bewegingen, jij bent de bedenker van het schilderij en stuurt je penseel, jij bent de ontwerper van je tuin en plant de bloemen, jij duikt diep in jezelf en vindt een thema voor je verhaal of gedicht, jij bent de schrijver van je lied en verzamelt de woorden en akkoorden.

In een wereld waar globalisering ons reduceert tot consumenten, waar de inzet van kunstmatige intelligentie steeds vaker van ons verlangt ons 'mens zijn' te definiëren en waar de politiek steeds moeilijker te begrijpen is, zijn de kunsten een middel om jezelf niet te verliezen. Sterker nog, ze zijn een middel om jezelf te vinden en te laten zien. Ze geven je de mogelijkheid om trouw te zijn aan jezelf en aan dat waarin je gelooft. In uitingen van kunstzinnige aard verlangt niemand wat van je, alleen jijzelf. Jij bepaalt de regels, jij bepaalt het resultaat, jij bepaalt met wie je het deelt en jij bepaalt of je tevreden bent of niet.

Hierin ben je volledig autonoom en heb je controle over wat wel en niet gebeurt. In dit domein geniet je volledige vrijheid.

Daarom pleit ik voor meer gelegenheid om kunst te bedrijven, zowel thuis als op de werkvloer. Kunst creëert ruimte die er op het eerste gezicht niet is, voegt aan de bestaande realiteit een nieuwe dimensie toe. Kunst heeft slechts een mens en tijd nodig. In een door sociale media gestuurde samenleving waar we steeds minder grip lijken te hebben op het vormgeven van onze persoonlijke en publieke levens en waar meer en meer regels onze bewegingsvrijheid beknotten, bieden de kunsten een podium waar je op een compleet andere, verrijkende manier met de werkelijkheid om kan gaan. Kunst bedrijven is een uitlaatklep pur sang en werkt als antidotum tegen de machteloosheid die we allemaal af en toe ervaren.

Het is iets over zevenen als we besluiten de picknick op te breken. We hebben urenlang van elkaars gezelschap genoten maar het is tijd om huiswaarts te keren. Wat was het een heerlijke middag! Ik had mijn camera bij mij en heb af en toe foto's gemaakt. Van de omgeving, van de vogels en van mijn vriendinnen. Fotografie is een hobby van mij en een manier om de wereld zoals ik die ervaar aan mij te verbinden. Hierin ben ik volkomen vrij, niets is opgelegd van bovenaf. Fotografie biedt ook de mogelijkheid om mijn honger naar expressie te stillen. Ik kan de loop van onze levens geen richting geven, maar ik kan wel de manier waarop ik naar onze levens kijk bepalen en vastleggen.

In een onzekere en van regels aan elkaar hangende toekomst zal volgens mij de vrijheid die kunstzinnige expressie biedt een groot goed blijken. En ik draag graag bij aan het binnen de rijksoverheid creëren van ruimte om die expressie mogelijk te maken.

Esther Blaauw (IenW), 22 juni 2020

Colofon:

Copyright@2020HannahArendtPodium

Omslagontwerp: BB-Go

Ontwerp binnenwerk: BB-Go

Niet uit deze uitgave maar worden verveelvoudigd door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke ander wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Hannah Arendt Podium.

